

The Greek Review of Social Research

Vol 83 (1991)

83

**ΕΠΙΔΕΩΡΗΣΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΕΡΕΥΝΩΝ**
The Greek Review of Social Research

83
1991

Α. ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΚΑΛΥΔΙΑΝΟΥ & Ε. ΓΙΑΣΕΜΗ
Εκπαιδευτικές ανάγκες και επιμόρφωση
των μελών του γυναικείου
αγροτουριστικού συνεταιρισμού
Νοτιοχώραν Χίου: Μια επιτόπια έρευνα
ΟΛΓΑ ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ
Απασχόληση στον τουρισμό:
Διέξοδος για τον αγροτικό πληθυσμό
της Χαλκιδικής
ΗΛΙΑΣ ΚΑΤΣΙΚΑΣ
Κρίση κατοικίας στην Ελλάδα:
Η πολιτική οικονομία της αντιπαράθεσης
ΣΗΛΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
Η ανάπλαση ως μέσο άσκησης
στεγαστικής πολιτικής στην Ελλάδα:
Κοινωνιολογική διερεύνηση των αποτελεσμάτων
ορισμένων περιπτώσεων ανάπλασης
ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΜΠΑΛΟΥΡΔΑΣ
Μορφολογία της φτώχειας και
κοινωνικός αποκλεισμός:
Θεωρητικές και μεθοδολογικές περιπλοκές

ΕΚΔΟΣΗ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

**Απασχόληση στον τουρισμό: διέξοδος για τον
αγροτικό πληθυσμό της Χαλκιδικής**

Όλγα Ιακωβίδου

doi: [10.12681/grsr.597](https://doi.org/10.12681/grsr.597)

Copyright © 1991, Όλγα Ιακωβίδου



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ιακωβίδου Ό. (1991). Απασχόληση στον τουρισμό: διέξοδος για τον αγροτικό πληθυσμό της Χαλκιδικής. *The Greek Review of Social Research*, 83, 32–47. <https://doi.org/10.12681/grsr.597>

Όλγα Ιακωβίδου

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΟΝ ΤΟΥΡΙΣΜΟ: ΔΙΕΞΟΔΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ
ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι οικονομολόγοι που ασχολήθηκαν πρώτοι με τη μελέτη και έρευνα των προγραμμάτων ανάπτυξης του τουρισμού¹ επικέντρωσαν το ενδιαφέρον τους σε δύο κυρίως κατευθύνσεις: η πρώτη αφορούσε τα συστατικά στοιχεία του τομέα και τις επιπτώσεις που έχει η ανάπτυξη του στην οικονομία και η δεύτερη μελέτες περιπτώσεων, κυρίως υπό ανάπτυξη χωρών² με υψηλό επίπεδο τουριστικής ανάπτυξης (Τσάρτας, 1989). Οι παραπάνω έρευνες αντιμετώπισαν τον τουρισμό ως ένα ουδέτερο οικονομικό μέγεθος και σπάνια έλαβαν υπόψη τους τις κοινωνικές, πολιτισμικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις του.

Από τα τέλη της δεκαετίας του '60 άρχισε να εκδηλώνεται ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τις κοινωνικές και πολιτισμικές όψεις της πολιτικής για την ανάπτυξη του τουρισμού τόσο από ανθρωπολόγους και γεωγράφους, όσο και

Η κ. Όλγα Ιακωβίδου είναι λέκτορας Αγροτικής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Γεωπονίας του Α.Π.Θ.

Ευχαριστίες εκφράζονται στον Αν. Καθηγητή κ. Σιάρδο, ο οποίος διάβασε το πρώτο χειρόγραφο και έκανε πολύτιμες υποδείξεις.

1. Με τις έρευνες αυτές ασχολήθηκαν τόσο Διεθνείς Οργανισμοί όσο και ανεξάρτητοι ερευνητές. Ενδεικτικά αναφέρουμε: Erbes R., *Le tourisme international et l'economie des pays en voie de developpements*, OCDE, 1973. Sessa A., *Tourism as a Factor of Progress in the Economy of Developing Countries*, UNESCO, Paris, 1970. Baretje R., and Defert P., *Aspects economiques du Tourisme*, Berger-Levrault, Paris, 1972.

2. Το αυξημένο ενδιαφέρον για τις υπό ανάπτυξη χώρες αποδίδεται κυρίως στο γεγονός ότι οι επιδράσεις του σ' αυτές είναι περισσότερο εμφανείς και επίκαιρες (Thurot et al., 1976, σελ. 3).

από κοινωνιολόγους.³ Οι τελευταίοι ασχολήθηκαν με πολλά θέματα, το εύρος των οποίων εκτείνεται από τη συμβολή του τουρισμού στην κοινωνική αλλαγή και την επίπτωσή του στα τοπικά ήθη και έθιμα ως τη δημιουργία στερεοτύπων ξενοφοβίας (Τσάρτας, 1989, σελ. 149).

Ενώ οι καθαρά οικονομικές αναλύσεις του τουριστικού φαινομένου έχουν καταλήξει σε θετικά συμπεράσματα ως προς την επίδρασή του στην οικονομική ανάπτυξη, οι μη οικονομικές αναλύσεις, και κυρίως οι κοινωνιολογικές, βρίσκονται υπό διερεύνηση και δεν έχουν οριστικοποιηθεί τα συμπεράσματά τους (Thurot et al., 1976). Υπάρχουν οι αισιόδοξοι μελετητές, οι οποίοι θεωρούν ότι η ανάπτυξη του τουρισμού συμβάλλει στη βελτίωση της διεθνούς κατανόησης και της φιλίας μεταξύ των λαών (Lucques, 1967, Σιορβάνε, 1974, Boudhida, 1980, Jaffari, 1973), και άλλοι που υποστηρίζουν ότι δεν επιφέρει αναγκαστικά τη συστηματική καταστροφή σε καθετί που είναι «ωραίο» (Evans, 1975, Nettekoven, 1972), ενώ σε πολλές περιπτώσεις συμβάλλει στην επίλυση προβλημάτων⁴ (Rambaud, 1980, σελ. 240).

Υπάρχουν όμως μελετητές που θεωρούν ότι η ανάπτυξή του έχει «...τέτοιο κοινωνικό κόστος –το οποίο δεν μπορεί να μετρηθεί στο σύνολό του– ώστε να δικαιολογείται η διακοπή εξάπλωσής του» (Bryden, 1973). Άλλοι, τέλος, υποστηρίζουν ότι η ανάπτυξη του τουρισμού συμβάλλει θετικά στην εμπορικοποίηση της τοπικής παράδοσης (Greenwood, 1977), όπως και στην αύξηση της πορνείας⁵ (Group huit, 1980) και της εγκληματικότητας (Jud, 1975).

Παρά τη διαμάχη μεταξύ οικονομολόγων και κοινωνιολόγων, αλλά και μεταξύ των ίδιων των κοινωνιολόγων, είναι γενικά παραδεκτό ότι οι περισσότερες θετικές επιδράσεις από την ανάπτυξη του τουρισμού είναι η δημιουργία θέσεων εργασίας και η δυνατότητα για τους κατοίκους της κοινωνίας υποδοχής να αυξήσουν το εισόδημά τους και να βελτιώσουν την ποιότητα ζωής τους (Andronicou, 1980, Boissevain et Inglott, 1980, De Kadt, 1980, Mignon, 1981). Οι θέσεις αυτές μοιράζονται μεταξύ του δευτερογενή και του τριτογενή τομέα, έτσι που ξενοδοχεία, εστιατόρια, πρακτορεία ταξιδίων και θεαμάτων να αντιπροσωπεύουν το 1/3 περίπου των θέσεων εργασίας, ενώ τα παρατουριστικά

3. Μεταξύ αυτών αναφέρουμε ενδεικτικά: Sessa A., «Turismo e Terzo Mondo», Sarda Fossuaro, Cagliari, 1972. Greenwood D., *Tourism as an Agent of Change: A Spanish Basque Case*, *Ethnology* II, 1972. Jaffari J., *Role of Tourism on Socio-economic Transformation of Developing Countries*, Cornell University, 1973. Picard M., *Societes et Tourisme. Reflexions pour la Recherche et l'Action*, Unesco, Paris, 1979. Nettekoven L., *Implications socioculturelles du tourisme de l'occident vers le Tiers-Monde*, Berlin, 1973.

4. Πιο συγκεκριμένα, αφορά κυρίως δημογραφικά προβλήματα, π.χ. ερήμωση χωριών, αγαμία αγροτών κ.ά..

5. Οι μελετητές που ασχολήθηκαν με θέματα που αφορούν τη συμμετοχή-επίπτωσεις του τουρισμού στην αύξηση της πορνείας δεν έχουν καταλήξει σε ενιαία συμπεράσματα (Τσάρτας, 1989).

επαγγέλματα⁶ να κατέχουν κυρίαρχη θέση (Mignon, 1981). Από έρευνα που έγινε στην Ισπανία (Mignon, 1981) διαπιστώθηκε ότι οι θέσεις εργασίας που δημιουργούνται στις ξενοδοχειακές μονάδες και στις κατασκευές είναι αυτές που ασκούν ιδιαίτερη έλξη στους αγρότες και κυρίως στους γεωργούς μικροκαλλιεργητές.

Παράλληλα με τη δημιουργία θέσεων εργασίας, ο τουρισμός επιφέρει σημαντικές μεταβολές στην επαγγελματική δομή των αγροτικών περιοχών και προκαλεί την επαγγελματική κινητικότητα⁷ του αγροτικού πληθυσμού (Mignon, 1981). Αν και δεν υπάρχουν πλήρεις έρευνες σχετικά με την επαγγελματική κινητικότητα που δημιουργεί ο τουρισμός, από έρευνα που έγινε στην Ελλάδα (Τσάρτας, 1987), και διερευνήθηκε η σχέση μεταξύ τουρισμού και επαγγελματικής κινητικότητας στα νησιά Ίος και Σέριφος, διαπιστώθηκε ότι το στάδιο του μαζικού τουρισμού χαρακτηρίζεται από μεγάλη επαγγελματική κινητικότητα. Παράλληλα, διαπιστώθηκε ότι οι επαγγελματίες οι οποίοι κατά κύριο λόγο στρέφονται προς τον τουρισμό είναι οι ναυτικοί, οι γεωργοί και οι ειδικευμένοι εργάτες (συνήθως πρώην μετανάστες στην Αθήνα). Εντούτοις, στις υπό ανάπτυξη κυρίως χώρες, υπάρχουν ορισμένες δραστηριότητες που απορροφούν έμμεσα ή άμεσα από την ανάπτυξη του τουρισμού, στις οποίες ο ντόπιος πληθυσμός δεν μπορεί ν' ανταποκριθεί, λόγω έλλειψης ειδικών προσόντων (τουριστική επαγγελματική μόρφωση, γνώση ξένων γλωσσών, διάθεση κεφαλαίων), με αποτέλεσμα οι θέσεις αυτές να καλύπτονται από κατοίκους άλλων περιοχών (Ascher, 1984). Μελέτες ειδικών περιπτώσεων, τέλος, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι οι γυναίκες και οι νέοι είναι αυτοί που κυρίως επωφελούνται από τις δυνατότητες οικονομικής ανεξαρτησίας που προσφέρει η τουριστική ανάπτυξη με τη δημιουργία θέσεων εργασίας (De Kadt, 1980).

Στο άρθρο που ακολουθεί γίνεται προσπάθεια να διερευνηθούν οι επιπτώσεις από την ανάπτυξη του τουρισμού στον τομέα της απασχόλησης του αγροτικού πληθυσμού της Χαλκιδικής⁸ και, κυρίως, στην επαγγελματική του κινητικότητα, στη δημιουργία δυνατοτήτων πολυδραστηριότητας, καθώς και στην κατά φύλο διάκριση των επαγγελμάτων κυρίως στις ξενοδοχειακές μονάδες.

6. Τα παρατουριστικά επαγγέλματα αφορούν εμπορικά καταστήματα, επιχειρήσεις μεταφορών, ελευθέρια επαγγέλματα, κ.ά. (Mignon, 1981).

7. Ως επαγγελματική κινητικότητα χαρακτηρίζεται η μετακίνηση από ένα επάγγελμα σε ένα άλλο ή από έναν τομέα οικονομικής δραστηριότητας σε άλλον (Barberis, 1975).

8. Για την εκπόνηση της εργασίας αυτής χρησιμοποιήθηκε μέρος των αποτελεσμάτων της έρευνας που έγινε το χρονικό διάστημα 1985-87, και η οποία αποτέλεσε τη διδακτορική διατριβή με θέμα *Επιπτώσεις της ανάπτυξης του τουρισμού στην αγροτική κοινωνία της Χαλκιδικής*. Η διατριβή αυτή υποβλήθηκε στο Τμήμα Γεωπονίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, το 1988.

Αναλυτικότερα διερευνώνται:

1. Οι επαγγελματικοί κλάδοι προς τους οποίους μετακινήθηκε ο αγροτικός πληθυσμός της Χαλκιδικής εξαιτίας της τουριστικής ανάπτυξης.
2. Η αξιοποίηση, κατά επαγγελματικό κλάδο, των δυνατοτήτων πολυδραστηριότητας που δημιουργεί ο τουρισμός.
3. Η αξιοποίηση των θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν από την ανάπτυξη του τουρισμού κατά φύλο και ηλικία του αγροτικού πληθυσμού.
4. Ο κατά φύλο διαχωρισμός των επαγγελμάτων στις ξενοδοχειακές μονάδες.

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Ως ευρεία περιοχή έρευνας επιλέχθηκε η Χαλκιδική λόγω της αυξανόμενης τουριστικής κίνησης που παρουσιάζει τα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια. Ειδικότερα, επιλέχθηκαν τριάντα οκτώ χωριά του νομού Χαλκιδικής, τα οποία βρίσκονται διάσπαρτα στο ανατολικό, νότιο και νοτιοδυτικό τμήμα του με βάση τα ακόλουθα κριτήρια:

1. Απόσταση του χωριού από το αστικό κέντρο της Θεσσαλονίκης μεγαλύτερη από 40 χλμ.
2. Πληθυσμός του χωριού μικρότερος από 2.000 κατοίκους
3. Απασχόληση του πληθυσμού στον πρωτογενή τομέα και κυρίως στη γεωργία
4. Μεγάλη δυναμικότητα του τουριστικού ρεύματος⁹
5. Υψηλό επίπεδο τουριστικής υποδομής.¹⁰

Βασική πηγή άντλησης των δεδομένων της παρούσας έρευνας αποτέλεσε το ερωτηματολόγιο. Συντάχθηκαν δύο ερωτηματολόγια, τα οποία περιλάμβαναν ερωτήσεις «ανοικτού» και «κλειστού» τύπου. Το ένα από αυτά περιλάμβανε ερωτήσεις που αφορούσαν χαρακτηριστικά της λειτουργίας των ξενοδοχειακών μονάδων¹¹ και απευθύνθηκε στους υπεύθυνους των 47 ξενοδοχείων που

9. Η δυναμικότητα του τουριστικού ρεύματος χαρακτηρίζεται από τον αριθμό των τουριστών που αντιστοιχούν σε 1.000 μόνιμους κατοίκους του χωριού.

10. Το επίπεδο τουριστικής υποδομής αποδίδεται από το είδος και το μέγεθος των παρεχόμενων καταλυμάτων, από τα υπάρχοντα καταστήματα διατροφής ή παροχής υπηρεσιών κ.λπ..

11. Προκαταρκτική έρευνα που έγινε και αφορούσε το σύνολο των ξενοδοχείων, εστιατορίων, καφετειών, καταστημάτων ειδών λαϊκής τέχνης κ.λπ. έδειξε ότι μόνο οι υπεύθυνοι των ξενοδοχειακών μονάδων παρέχθηκαν αξιόπιστα στοιχεία, γι' αυτό και η έρευνα επικεντρώθηκε σ' αυτές.

λειτουρούσαν στην περιοχή έρευνας, από τους οποίους δέχθηκαν να απαντήσουν οι 36. Το άλλο ερωτηματολόγιο περιλάμβανε ερωτήσεις ως επί το πλείστον «κλειστές», με προκατασκευασμένες τις απαντήσεις, οι οποίες αφορούσαν ατομικά και οικογενειακά χαρακτηριστικά του ερωτώμενου, χαρακτηριστικά απασχόλησης, παροχής υπηρεσιών στους τουρίστες, καθώς επίσης και στάσεις των κατοίκων απέναντι σε κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της ανάπτυξης του τουρισμού. Το ερωτηματολόγιο αυτό απευθύνθηκε σε δείγμα 515 ατόμων και των δύο φύλων, ηλικίας 17 ετών και άνω.

Η επιλογή του μεγέθους του δείγματος έγινε με την τεχνική της «ενστρωματομένης τυχαίας δειγματοληψίας της άριστης κατανομής κατά Neyman» (Yamane, 1967). Τα κριτήρια στρωμάτωσης του δείγματος αφορούσαν τον αριθμό και το μέγεθος των οικογενειών που διαμένουν μόνιμα στο χωριό και η επιλογή των μελών του δείγματος έγινε σε δύο φάσεις: Η πρώτη φάση αφορούσε την επιλογή από κάθε χωριό, των οικογενειών εκείνων που θ' αποτελούσαν τις στατιστικές μονάδες του δείγματος και η δεύτερη την επιλογή, από τις οικογένειες, εκείνων των μελών που θα καλούνταν να συμπληρώσουν το ερωτηματολόγιο.

Η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων έγινε με τη μορφή των προσωπικών συνεντεύξεων κατά τη διάρκεια του έτους 1986. Από το σύνολο των ερωτηματολογίων που συμπληρώθηκαν χρησιμοποιήθηκαν τελικά 505 ως αξιόπιστα. Το δείγμα αυτό αντιπροσώπευε το 7,6% του συνόλου των οικογενειών που διαμένουν μόνιμα στα χωριά της περιοχής έρευνας.

Η στατιστική ανάλυση των δεδομένων που αφορούσαν την απασχόληση και την επαγγελματική μετακίνηση των αγροτών έγινε με το στατιστικό έλεγχο χ^2 .

Η ΧΑΛΚΙΔΙΚΗ ΚΑΙ Ο ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ

Ο νομός Χαλκιδικής το 1981 είχε 79.036 κατοίκους, ενώ το 1971 ο πληθυσμός του ανερχόταν σε 73.890 κατοίκους¹² (ΕΣΥΕ, 1985 και 1977). Σε αντίθεση με τη δεκαετία του '60, κατά τη διάρκεια της οποίας ο πληθυσμός μειώθηκε κατά 8%,

12. Με βάση τα προσωρινά αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού της 17ης Μαρτίου 1991, η Χαλκιδική είχε 91.654 κατοίκους (Εφημερίδα *Μακεδονία*, 23/3/1991). Έτσι, κατά τη δεκαετία 1981-91 παρουσίασε αύξηση του πληθυσμού της κατά 16% περίπου.

στα χρόνια 1971-81 ο πληθυσμός του νομού αυξήθηκε κατά 7% περίπου. Η αύξηση του πληθυσμού δεν εμφανίζεται ομοιόμορφη σε όλες τις περιοχές του νομού. Έτσι, ενώ στις ορεινές περιοχές η αύξηση περιορίζεται σε 0,15%, στις προβληματικές φθάνει στο 8,05% και στις δυναμικές στο 27,38%.¹³ Από τα σχετικά με τα αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού κατοικιών στοιχεία για τα έτη 1971 και 1981 διαπιστώνεται ότι ο παιδικός πληθυσμός του νομού κατά τη δεκαετία 1971-1981 έχει ελαττωθεί κατά 2,99%, ενώ έχει αυξηθεί ο ώριμος κατά 4,88%, όπως επίσης και ο γεροντικός κατά 42,29%.

Εξετάζοντας τον οικονομικά ενεργό πληθυσμό του νομού (Πίνακας 1), διαπιστώνουμε για το 1971 την άμεση επικράτηση του πρωτογενή τομέα (63,67%) έναντι του δευτερογενή (16,97%) και του τριτογενή (19,36%). Το 1981 επέρχεται σαφής διαφοροποίηση στην κατανομή αυτή. Έτσι, ο πρωτογενής τομέας απασχολεί το 44,51% του ενεργού πληθυσμού, ο δευτερογενής το 24,50% και ο τριτογενής το 30,99%.

Από τη μελέτη της σύνθεσης της απασχόλησης κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας στον ίδιο πίνακα, παρατηρούμε μείωση στους κλάδους γεωργίας, κτηνοτροφίας, δασών, θήρας, αλιείας του πρωτογενή τομέα κατά 34,25% το 1981 έναντι του 1971 και αισθητή αύξηση σ' αυτούς του δευτερογενή και τριτογενή. Ιδιαίτερα έντονη αύξηση παρουσιάστηκε στους κλάδους των οικοδομών και δημοσίων έργων (58,61%), όπως και στους σχετικούς με εμπορικές δραστηριότητες και ξενοδοχεία (50,05%). Τέλος, σε ό,τι αφορά τους εργαζόμενους στις τράπεζες, τις ασφάλειες κ.λπ., ο αριθμός τους διπλασιάστηκε κατά τη δεκαετία 1971-1981.

Η εξέλιξη, κατά κλάδο, του οικονομικά ενεργού πληθυσμού στο νομό Χαλκιδικής στη δεκαετία 1971-81, εκφράζει την τάση αναδιάρθρωσης της οικονομίας της περιοχής. Αυτό επιβεβαιώνει και ο μεγάλος αριθμός των μελών του αγροτικού νοικοκυριού που απασχολείται εκτός της εκμετάλλευσης του αρχηγού το 1981. Από τα μη δημοσιευμένα αποτελέσματα της απογραφής Γεωργίας-Κτηνοτροφίας του 1981 διαπιστώνουμε ότι, από το σύνολο των 19.244 μελών του αγροτικού νοικοκυριού του νομού Χαλκιδικής, 8.336 (ποσοστό 43,32%) απασχολούνται εκτός της γεωργίας και κτηνοτροφίας και 9.252 (ποσοστό 48,08%) απασχολούνται τόσο στην εκμετάλλευση του αρχηγού όσο και κάπου αλλού.

13. Η διάκριση σε ορεινές, προβληματικές και δυναμικές έγινε με βάση την οδηγία 268/75 της ΕΟΚ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Κατανομή του οικονομικά ενεργού πληθυσμού κατά κλάδο οικονομικής δραστηριότητας (1971,1981)

Κλάδος οικονομικής δραστηριότητας	Ενεργός πληθυσμός	1971	%	1981	%	% μεταβολή 1971-1981
Γεωργία, κτηνοτροφία, δάση, θήρα, αλιεία		14.468	54,73	9.512	36,78	-34,25
Ορυχεία, μεταλλεία, λατομεία, αλιεύς		2.364	8,94	2.000	7,73	-15,40
Βιομηχανία-βιοτεχνία		2.188	8,28	2.841	10,99	+30,32
Ηλεκτρισμός, φωταέριο, ατμός, ύδρευση		124	0,47	50	0,19	-59,68
Οικοδομήσεις, δημόσια έργα		2.172	8,22	3.445	13,32	+58,61
Εμπόριο, εστιατόρια, ξενοδοχεία		1.964	7,43	2.947	11,40	+50,05
Μεταφορές, επικοινωνίες		976	3,69	1.110	4,29	+13,73
Τράπεζες, ασφάλειες κ.λπ.		196	0,74	393	1,52	+100,51
Λοιπές υπηρεσίες		1.772	6,70	2.844	11,00	+60,50
Άλλα		212	0,80	720	2,78	+239,62
Σύνολο		26.436		25.862		-2,17

Πηγή: Ε.Σ.Υ.Ε., Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού - Κατοικιών, της 14ης Μαρτίου 1971 και 5ης Απριλίου 1981, Τόμος III, Τεύχος Α', 1977 και 1985, αντίστοιχα.

Παράλληλα, από τα δεδομένα της παρούσας έρευνας διαπιστώνουμε ότι 32,64% των γεωργών του δείγματος απασχολούνται και κάπου αλλού, εκτός από τη γεωργία, ενώ τα ποσοστά των απασχολούμενων και αλλού οικοδόμων, εργατών εφένος και εμπόρων, ελεύθερων επαγγελματιών αφετέρου ανέρχονται σε 27,78% και 19,39%, αντίστοιχα. Η άλλη απασχόληση στις συγκεκριμένες περιπτώσεις αφορά δραστηριότητες που δημιουργήθηκαν άμεσα ή έμμεσα από τον τουρισμό, και κυρίως στην ενοικίαση δωματίων στους τουρίστες. Αξιοση-

μείωτο είναι το ποσοστό των νοικοκυρών (66,67%) που παράλληλα με τα οικιακά ασχολείται και με την ενοικίαση δωματίων. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι παράλληλα με την τάση αναδιάρθρωσης της οικονομίας του νομού Χαλκιδικής εμφανίζεται με ιδιαίτερες διαστάσεις το φαινόμενο της πολυαπασχόλησης¹⁴ των μελών των αγροτικών της νοικοκυριών.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η κύρια και αποκλειστική απασχόληση των κατοίκων της περιοχής έρευνας πριν την ανάπτυξη του τουρισμού ήταν ο πρωτογενής τομέας, και κυρίως η γεωργία. Όμως, οι περιορισμένες ποσότητες διαθέσιμου νερού για άρδευση –λόγω των φτωχών σχετικά υδροφόρων οριζόντων της περιοχής– σε συνδυασμό με τα φτωχά εδάφη, την προβληματική διάρθρωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων και την κυριαρχία των μοναστηριακών εκτάσεων σε μεγάλο μέρος της περιοχής, δεν ευνοούσαν την ανάπτυξη του τομέα αυτού, με αποτέλεσμα το γεωργικό εισόδημα να διαμορφώνεται σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Τα προβλήματα αυτά οδήγησαν τους αγρότες της Χαλκιδικής στην αναζήτηση νέων πηγών συμπληρωματικού εισοδήματος ή νέων δυνατοτήτων απασχόλησης. Η ανάπτυξη του τουρισμού από τις αρχές της δεκαετίας 1970 δημιούργησε ευκαιρίες απασχόλησής τους σε καινούργιες θέσεις εργασίας και τη δυνατότητα να αυξήσουν το εισόδημά τους.

Με βάση τα στοιχεία της κατανομής των μελών του δείγματος (Πίνακας 2), σύμφωνα με την κύρια απασχόληση που ασκούσαν τόσο πριν την ανάπτυξη του τουρισμού –αρχές της δεκαετίας του 1970– όσο και κατά την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας 1986, διαπιστώνουμε ότι, παρά τη μείωση του ποσοστού των απασχολούμενων στη γεωργία, οι γεωργοί εξακολουθούν να κατέχουν το 28,51% των μελών του δείγματος, ενώ από 19,41% αντιπροσωπεύουν οι απασχολούμενοι στα εμπορικά και ελευθέρια καθώς και στα τουριστικά επαγγέλματα.

Από την κατά φύλο και κλάδο απασχόλησης κατανομή των μελών του δείγματος (Πίνακας 3) παρατηρούμε ότι με τις οικοδομές και τα δημόσια έργα απασχολούνται σχεδόν αποκλειστικά οι άνδρες, ενώ με τα οικιακά οι γυναίκες. Παράλληλα, διαπιστώνουμε ότι 72,92% αυτών που απασχολούνται στη

14. Η πολυαπασχόληση χρησιμοποιείται με την έννοια του φαινομένου εκείνου κατά το οποίο ένα ή περισσότερα μέλη του αγροτικού νοικοκυριού εξασκούν αμειβόμενη απασχόληση άλλη ή πρόσθετη στην καλλιέργεια της γεωργικής τους εκμετάλλευσης (Κασιμή, 1987).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή των μελών του δείγματος ανάλογα με τον κλάδο απασχόλησής τους πριν και μετά¹ την ανάπτυξη του τουρισμού

Κλάδοι Απασχόλησης	Πριν την ανάπτυξη		Μετά την ανάπτυξη	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Γεωργία	198	39,21	144	28,51
Οικοδομές, δημόσια έργα	40	7,92	36	7,13
Εμπόριο, ελευθέρια επαγγέλματα	66	13,07	98	19,41
Τουρισμός	0	0,00	98	19,41
Άεργοι και άνεργοι	126	24,95	0	0,00
Οικιακά	75	14,85	60	11,88
Σύνολο ²	505		436	

1. Το μετά αναφέρεται στο έτος διεξαγωγής της έρευνας (1986).

2. Η παρατηρούμενη διαφορά στο σύνολο των απασχολούμενων στους διάφορους κλάδους οφείλεται στον αριθμό (69 άτομα) των συνταξιούχων που υπήρχαν κατά τη στιγμή της διεξαγωγής της έρευνας.

Πηγή: Ερωτηματολόγιο κατοίκων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή των μελών του δείγματος κατά φύλο και κλάδο απασχόλησης

Κλάδος απασχόλησης	Φύλο		Άνδρες		Γυναίκες	
	Αριθμός	%	Αριθμός	%	Αριθμός	%
Γεωργία	105	72,92	39	27,08		
Οικοδομές, δημόσια έργα	35	97,22	1	2,73		
Εμπόριο, ελευθέρια επαγγέλματα	56	57,14	42	42,86		
Τουρισμός	43	43,88	55	56,12		
Οικιακά	0	0,00	60	100,00		
Σύνολο	240		196			

Πηγή: Ερωτηματολόγιο κατοίκων.

γεωργία είναι άνδρες ενώ οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία (56,12%) αυτών που απασχολούνται στον τουρισμό. Ο στατιστικός έλεγχος με το χ^2 επιβεβαίωσε την ύπαρξη σημαντικής σχέσης ($\chi^2=13,26$, $\alpha=0,00$) μεταξύ του φύλου των απασχολούμενων και της απασχόλησής τους στον τουρισμό.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων της έρευνας σχετικά με την επαγγελματική κινητικότητα (Πίνακας 4) έδειξε την ιδιαίτερα σημαντική σχέση που υπάρχει μεταξύ της πριν από την ανάπτυξη του τουρισμού και της σημερινής απασχόλησης του αγροτικού πληθυσμού της Χαλκιδικής ($\chi^2=391,66$, $\alpha=0,00$). Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκε έντονη επαγγελματική κινητικότητα του αγροτικού πληθυσμού προς επαγγέλματα που δημιουργήθηκαν άμεσα ή έμμεσα από την ανάπτυξη του τουρισμού.

Η παραπέρα διερεύνηση των δεδομένων του Πίνακα 4 οδηγεί σε διαπιστώσεις σχετικά με τα επαγγέλματα προς τα οποία μετακινήθηκε ο αγροτικός πληθυσμός υπό την επίδραση της τουριστικής ανάπτυξης. Οι γεωργοί, αλλά και αυτοί που απασχολούνταν στις οικοδομές και στα δημόσια έργα, φαίνεται να αντιστέκονται στην πρόκληση των επαγγελμάτων που δημιουργούνται από την τουριστική ανάπτυξη και να μην εγκαταλείπουν το επάγγελμά τους. Πράγματι, 101 από τους 142 γεωργούς (ποσοστό 71,13%) εξακολουθούν ν' ασχολούνται με τη γεωργία και μετά την τουριστική ανάπτυξη, ενώ 26 άτομα (ποσοστό 18,31%) έχουν μετακινηθεί προς τις θέσεις εργασίας που δημιουργούνται άμεσα από τον τουρισμό (κηπουροί ή φύλακες, κατά κύριο λόγο, στις ξενοδοχειακές μονάδες). Ακόμη 19 από τα 33 άτομα (ποσοστό 57,58%), που απασχολούνταν στις οικοδομές και στα δημόσια έργα πριν από την ανάπτυξη του τουρισμού, συνεχίζουν τις δραστηριότητές τους στον ίδιο επαγγελματικό χώρο, 9 άτομα έχουν μετακινηθεί προς τη γεωργία, γεγονός που οφείλεται κατά κάποιο λόγο στον περιορισμό της προσφοράς εργασίας μετά την αποπεράτωση των βασικών έργων υποδομής, και μόνο 3 άτομα μετακινήθηκαν προς θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν από τον τουρισμό.

Σ' ό,τι αφορά τους εμπόρους και ελεύθερους επαγγελματίες, 25 από τα 63 άτομα (ποσοστό 39,68%) παρέμειναν στον επαγγελματικό τους χώρο, ενώ 18 άτομα (28,57%) μετακινήθηκαν προς θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν άμεσα από τον τουρισμό.

Ιδιαίτερα αξιοσημείωτα είναι τα αποτελέσματα που αφορούν αφενός τις περιπτώσεις των αέργων¹⁵ και ανέργων¹⁶ πριν την ανάπτυξη του τουρισμού

15. Ως άεργα χαρακτηρίζονται τα άτομα που δεν εργάζονται και δεν προσφέρονται να εργασθούν λόγω του νεαρού της ηλικίας τους (μαθητές).

16. Ως άνεργα χαρακτηρίζονται τα άτομα εκείνα που δεν εργάζονται αν και προσφέρονται για εργασία. Στο δείγμα της δικής μας έρευνας οι άνεργοι αντιπροσωπεύουν 7 άτομα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Σχέση προηγούμενης και σημερινής απασχόλησης των κατοίκων της Χαλκιδικής

Σημερινή απασχόληση / Προηγούμενη απασχόληση	Γεωργία	Τουρισμός	Οικοδομές Δημόσια έργα	Ελενθήρια επαγγέλματα Εμπόριο	Οικιακά	Σύνολο	Στατιστικός έλεγχος
Γεωργία	101	26	3	4	8	142	$\chi^2=391,66$ $\alpha=0,00$
Οικοδομές, δημόσια έργα	9	3	19	2	0	33	
Εμπόριο, ελενθήρια επαγγέλματα	12	18	2	25	6	63	
Άεργοι και άνεργοι	17	27	11	62	9	126	
Οικιακά	5	24	1	5	37	72	
Σύνολο	144	98	36	98	60	436	

και αφετέρου τις περιπτώσεις όσων ασχολούνταν με τα οικιακά.¹⁷ Σε ό,τι αφορά τους άεργους και άνεργους, 62 από τα 126 άτομα (ποσοστό 49,21%) στράφηκαν προς το εμπόριο και τα ελευθέρια επαγγέλματα και 27 άτομα προτίμησαν τις θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν άμεσα από την ανάπτυξη του τουρισμού. Προς τα επαγγέλματα των οικοδομών και δημοσίων έργων κατευθύνθηκαν μόνο 11 άτομα (ποσοστό 8,73%), ενώ 17 άτομα (ποσοστό 13,49%) προτίμησαν τη γεωργία ως κύρια απασχόλησή τους. Η διερεύνηση της σχέσης μεταξύ της ηλικίας των απασχολουμένων και της κατά κλάδο επαγγελματιών απασχόλησής τους έδειξε ότι μεταξύ της ηλικίας των απασχολουμένων και της απασχόλησης στο εμπόριο και ελευθέρια επαγγέλματα, αφενός, και στον τουρισμό, αφετέρου, υπάρχει ιδιαίτερα υψηλή σχέση ($\chi^2=50,12$, $\alpha=0,00$ και $\chi^2=15,10$, $\alpha=0,002$, αντίστοιχα). Με αυτούς τους κλάδους επαγγελματιών ασχολούνται κυρίως άτομα νεαρής ηλικίας.

Η τάση όμως των νέων προς επαγγέλματα που δημιουργήθηκαν ή αναπτύχθηκαν με την ανάπτυξη του τουρισμού –παρά τον εποχιακό τους χαρακτήρα– ανταποκρίνεται και στη στάση των γονέων-γεωργών απέναντι στο γεωργικό επάγγελμα, που δεν το θεωρούν ως το επάγγελμα εκείνο που θα προσέφερε ικανοποιητική αποκατάσταση στα παιδιά τους. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση γονέα «...κουράστηκα πολύ στη ζωή μου ως γεωργός χωρίς να κερδίσω τίποτα. Δεν θέλω τα παιδιά μου να έχουν την ίδια τύχη με μένα».

Παρά το υψηλό επίπεδο τουριστικής ανάπτυξης στη Χαλκιδική, οι νέοι δε φαίνεται να προσανατολίζονται προς την εκπαίδευση σε σχολές τουριστικών επαγγελμάτων. Όσοι από τους νέους εκδήλωσαν την επιθυμία να συνεχίσουν την εκπαίδευσή τους σε ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, προτιμούσαν άλλες σχολές απ' αυτές των τουριστικών επαγγελμάτων. Οι υπόλοιποι επιθυμούσαν την απασχόλησή τους σε τουριστικές δραστηριότητες, χωρίς προηγούμενη όμως σχετική επιμόρφωση.

Οι γυναίκες, οι οποίες στην πλειοψηφία τους πριν από την ανάπτυξη του τουρισμού ασχολούνταν με τα οικιακά και συγχρόνως βοηθούσαν στις γεωργικές εργασίες, φαίνεται ότι προτίμησαν τις θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν στις ξενοδοχειακές μονάδες. Πράγματι, παρόλο που οι μισές από όσες ασχολούνταν με τα οικιακά εξακολουθούν να έχουν την ίδια απασχόληση, 24 από τις 72 (ποσοστό 33,33%) απασχολούνται σε θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν άμεσα από την ανάπτυξη του τουρισμού και 5 από αυτές (ποσοστό 6,94%) είναι υπεύθυνες εμπορικών καταστημάτων.

17. Στη συνέχεια της έρευνας οι άεργοι και άνεργοι θα αναφέρονται ως «νέοι», διότι η ηλικία τους είναι μικρότερη των 35 ετών, και οι απασχολούμενοι με τα οικιακά ως «γυναίκες».

Από τα στοιχεία που μας έδωσαν 36 από τα 47 ξενοδοχεία που λειτουργούν στην περιοχή έρευνας, διαπιστώνεται ότι (Πίνακας 5), σε σύνολο 836 ατόμων που εργάζονται στις μονάδες αυτές, 396 (ποσοστό 47,37%) είναι γυναίκες. Η με βάση τα στοιχεία αυτά ανάλυση, για τη διερεύνηση της σχέσης του φύλου των εργαζομένων με το είδος της εργασίας που ασκούν στις ξενοδοχειακές μονάδες, οδήγησε στη διαπίστωση ότι ανάμεσα στα χαρακτηριστικά αυτά υπάρχει ιδιαίτερα υψηλή σχέση ($\chi^2=389,99$, $\alpha=0,00$). Πράγματι, στις ξενοδοχειακές μονάδες υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ «γυναικείας» και «ανδρικής» εργασίας. Στις γυναίκες απευθύνονται οι θέσεις καθαρίστριας, καμαριέρας, λαντζέρης κ.ά., που θεωρούνται «γυναικεία» επαγγέλματα τόσο για τους υπεύθυνους των ξενοδοχείων όσο και για τον αγροτικό πληθυσμό της περιοχής.

Η παραπέρα διερεύνηση της σχέσης που υπάρχει μεταξύ του φύλου των εργαζομένων στις ξενοδοχειακές μονάδες και του είδους της εργασίας κατά φύλο επιβεβαιώνει τα παραπάνω αποτελέσματα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Διάθροση της εργασίας στις ξενοδοχειακές μονάδες ανάλογα με το φύλο των εργαζομένων

<i>Είδος εργασίας</i> \ <i>Φύλο</i>	<i>Συνολικός αριθμός εργαζομένων</i>	<i>Άνδρες</i>	<i>Γυναίκες</i>	<i>Στατιστικός έλεγχος</i>
Διοικητικό προσ.	138	96	42	$\chi^2=389,99$ $\alpha=0,00$
Καθαρίστριες	69	3	66	
Καμαριέρες	134	0	134	
Λαντζέρης	41	3	38	
Μάγειροι	79	40	39	
Σερβιτόροι	229	162	67	
Κηπουροί	33	33	0	
Οδηγοί	15	15	0	
Λοιποί ¹	98	88	10	
Σύνολο	836	440	396	

1. Περιλαμβάνονται οι συντηρητές, οι φύλακες, οι καλλιτέχνες κ. ά.
Πηγή: Ερωτηματολόγιο ξενοδοχείων.

Έτσι, το σύνολο σχεδόν των θέσεων καθαρίστριας, καμαριέρας και λαντζέρας καταλαμβάνεται από γυναίκες, ενώ το σύνολο των θέσεων κηπουρού και οδηγού από άνδρες. Η συντριπτική πλειοψηφία (70,74%) των σερβιτόρων είναι άνδρες, ενώ οι θέσεις των μαγειρών μοιράζονται μεταξύ ανδρών και γυναικών. Τέλος, στις θέσεις του διοικητικού προσωπικού, που απαιτούν άτομα με ειδικές γνώσεις και δυνατότητες, το ποσοστό των ανδρών (69,57%) είναι σημαντικά υψηλότερο απ' αυτό των γυναικών (30,44%).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τις βασικότερες θετικές επιδράσεις που επέφερε η ανάπτυξη του τουρισμού στη Χαλκιδική είναι η δημιουργία καινούργιων επαγγελματιών και νέων θέσεων εργασίας, γεγονός που συνετέλεσε αφενός στη διεύρυνση και διαφοροποίηση της απασχόλησης στον αγροτικό χώρο και αφετέρου στη δημιουργία δυνατοτήτων πολυαπασχόλησης του αγροτικού πληθυσμού, ενώ παράλληλα προκάλεσε την επαγγελματική του κινητικότητα. Οι νέοι και οι γυναίκες είναι εκείνοι που αξιοποίησαν κατά κύριο λόγο τις καινούργιες δυνατότητες απασχόλησης. Οι νέοι προτίμησαν τις πολύμορφες επιχειρηματικές δραστηριότητες που συνεπάγεται η ανάπτυξη του τουρισμού, ενώ οι γυναίκες τις ευκαιρίες απασχόλησης που δημιουργήθηκαν στις ξενοδοχειακές μονάδες. Οι θέσεις εργασίας που δημιουργήθηκαν στις ξενοδοχειακές μονάδες διακρίνονται σε ανδρικές και γυναικείες, και στις γυναίκες απευθύνονται οι θέσεις εκείνες που έχουν άμεση σχέση με τον προκαθορισμένο ρόλο τους στο νοικοκυριό. Ωστόσο, η απασχόληση των γυναικών αλλά και των νέων σε επαγγέλματα που δημιουργήθηκαν από την ανάπτυξη του τουρισμού ανέδειξε τον αγνοημένο, στον αγροτικό χώρο, οικονομικό τους ρόλο και αποτέλεσε την απαρχή της οικονομικής τους ανεξαρτησίας.

Εντούτοις, η δυνατότητα απασχόλησης των νέων σε τουριστικά και παρατουριστικά επαγγέλματα έχει προκαλέσει την απροθυμία τους για απασχόληση στη γεωργία, γεγονός που θα οδηγήσει στην έλλειψη διαδόχων των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, με δυσμενείς επιπτώσεις για το μέλλον της γεωργίας της περιοχής.

Σημαντική υπήρξε η συμβολή του τουρισμού στη δημιουργία δυνατοτήτων πολυαπασχόλησης του αγροτικού πληθυσμού, κυρίως σε επιχειρήσεις ενοικιαζόμενων δωματίων. Οι γεωργοί και οι νοικοκυρές, κατά κύριο λόγο, αλλά και άλλες κατηγορίες επαγγελματιών, αξιοποίησαν τις δυνατότητες αυτές και εξασφάλισαν συμπληρωματικά εισοδήματα.

Η δημιουργία των νέων επαγγελμάτων από την ανάπτυξη του τουρισμού, ενώ εξασφάλισε καινούργιες πηγές εισοδημάτων για τον αγροτικό πληθυσμό και έδωσε σχετική λύση στο πρόβλημα της υποαπασχόλησης, δεν φαίνεται να το επέλυσε οριστικά, εξαιτίας του εποχιακού χαρακτήρα των επαγγελμάτων που δημιουργούνται. Ωστόσο, οι δυνατότητες απασχόλησης στα επαγγέλματα αυτά συνέβαλε ουσιαστικά αφενός στην παλιννόστηση μεταναστών στα τουριστικά αναπτυγμένα χωριά και αφετέρου στη συγκράτηση του πληθυσμού σ' αυτά με άμεση συνέπεια την αύξηση του πληθυσμού τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andronicou A., 1980, «Tourisme à Chypre». Στο E. de Kadt, *Tourisme: Passeport pour le developpement? Economica*, Paris, pp. 235-261.
- Asher F., 1984, «Societes transnationales et identites culturelles», Unesco, Paris.
- Barberis C., 1975, «Elementi di Sociologia Rurale», *Edagricole*, Bologna.
- Baretje R., Defert P., 1972, «Aspects economiques du tourisme», Berger-Levrault, Paris.
- Boissevain J. et Inglott P.S., 1980, «Tourisme à Malte», Στο: E. de Kadt, *Tourisme: Passeport pour le developpement? Economica*, Paris, pp. 262-280.
- Boudhiba A., 1980, «L'impact du tourisme sur les valeurs traditionnelles et les croyances en Tunisie». Στο: E. de Kadt, *Tourisme: Passeport pour le developpement? Economica*, Paris.
- Bryden J.M., 1973, *Tourism and Development: a Case Study of the Commonwealth Caribbean*, Cambridge University Press, Cambridge.
- De Kadt E.J., 1980, *Tourisme: Passeport pour le developpement? Economica*, Paris.
- Ε.Σ.Υ.Ε., *Αποτελέσματα Απογραφής Πληθυσμού Κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971, 5ης Απριλίου 1981*, Τόμος II, Αθήνα, 1975 και 1985, αντίστοιχα.
- Evans N.H., 1975, «Tourism and Cross-Cultural Communication». *Annual Meeting of the American Anthropological Association*, San Francisco.
- Greenwood D.J., 1972, «Tourism as an Agent of Change: A Spanish Basque Case», *Ethnology II*.
- Greenwood D.J., 1977, «Culture by the Pound: an Anthropological Perspective on Tourism as Cultural Commoditization», στο V. Smith: *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press.
- Group Huit, 1980, «Les effets socio-culturels du tourisme en Tunisie: monographie de Sousse», Στο: E. de Kadt *Tourisme: Passeport pour le developpement? Economica*, Paris, pp. 281-299.
- Jaffari J., 1973, *Role of Tourism on Socio-economic Transformation of Developing Countries*, Cornell University.
- Jud D.G., 1975, «Tourism and Crime in Mexico», *Social Science Quarterly*, 56(2).
- Κασίμης Χ. και Ντεμούσης Μ., 1987, «Οι οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της πολλαπλής απασχόλησης των αγροτών», Εισήγηση στο Διεθνές Συμπόσιο «Αγροτικές Κοινότητες στη Μεσόγειο και Καπιταλιστικός Τρόπος Παραγωγής», Αγρίνιο, 13-15 Νοεμβρίου.
- Lucques C., 1967, «Le regard du touriste. Une meditation sur l'espace humain», *Les Cahiers du Tourisme*, CHET, Aix-en-Provence.
- Mignon C., 1981, «Campagnes et paysans de l'Andalousie Mediterranee». *Faculte des Lettres et Sciences Humaines de l'Université de Clermont-Ferrand II*, Clermont Ferrand.
- Nettecoven L., 1972, *Massentourismus in Tunisien: Soziologische Untersuchungen an Touristen aus Hochindustrialisierten Gesellschaften*, Starnberg.

- Nettecoven L., 1973, *Implications socio-culturelles du tourisme de l'occident vers le Tiers-Monde*, Berlin.
- Noronha R., 1974, «Review of the American Sociological Literature on Tourism», I.B.R.D., Washington.
- Picard M., 1979, *Societes et Tourisme. Reflexions pour la Recherche et l'Action*, Unesco, Paris.
- Rambaud P., 1980, «Tourisme et village: Un debat de Societe», *Sociologia Ruralis*, Vol. XX, No 4, pp. 232-249.
- Sessa A., 1972, «Turismo e Terzo Mondo», Sarda Fossaturo, Cagliari.
- Σιορβάνε Ν., 1974, *To marketing στον Τουρισμό. Η φιλοσοφία του τουρισμού*, Παπαζήσης, Αθήνα.
- Thurot et al., 1976, «Les effets du tourisme sur les valeurs socio-culturelles». *Les cahiers du Tourisme*, Serie C, n. 34, C.H.E.T., Aix-en-Provence.
- Τσάρτας Π., 1987, «Κοινωνικές επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού στις αναπτυσσόμενες χώρες», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 66, σελ. 144-158.
- Τσάρτας Π., 1989, *Κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις της τουριστικής ανάπτυξης στο Νομό Κυκλάδων και ιδιαίτερα στα νησιά Τος και Σέριφος κατά την περίοδο 1950-1980*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα.
- Υ.Χ.Ο.Π., 1984, *Νομός Χαλκιδικής. Προτάσεις Χωροταξικής Οργάνωσης*, Αθήνα.
- Yamane T., 1967, «Elementary Sampling Theory». Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey.